

УДК 342.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.12>

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ІДЕЙ ЦИКЛУ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ДЕРЖАВИ

Бугаєнко К.В.,

*аспірантка кафедри конституційного права,
Національний університет «Одеська юридична академія»*

ORCID: 0009-0001-3610-0623

Бугаєнко К.В. Теоретико-концептуальний аналіз ідей циклу в контексті формування та розвитку держави.

Статтю присвячено дослідженню теоретико-концептуального аналізу ідей циклу розвитку суспільних відносин в контексті формування та розвитку держави. Встановлено, що історично розвиток ідей циклу у суспільній думці може бути розділений на такі етапи: а) усвідомлення циклу як ідеї перевтілення природи (Платон «Політик», Аристотель «Про виникнення та знищення»); б) панування думки щодо циклу як осягнення чередування форм державного ладу (Платон «Держава», Аристотель «Політика», Полібій «Історії», Н. Макіавеллі «Роздуми над першою декадою Тита Лівія»); в) ідея циклічного розвитку суспільно-історичних змін як опис цивілізаційних циклів (Дж. Віко «Основа нової науки про загальну природу націй», А. Тойнбі «Осягнення історії», О. Шпенглер «Присмерк Європи»). Вказані праці давньогрецьких філософів, доби Відродження та Нового часу стали науковим базисом до розуміння циклу розвитку держави.

Звернено увагу, що до складу циклу розвитку держави входить прогресивний розвиток держави (з моменту виникнення та до розквіту) та регресивний розвиток держави (від розквіту до занепаду). Прогресивний розвиток стосується виникнення держави та пов'язаний з теоріями походження держави, натомість занепад держави розкривається через теорії занепаду держави, що відповідають регресивному розвитку держави. Запропоновано розуміти теорії походження та занепаду держави як «граничні» точки циклу, що формують етапи виникнення та занепаду держави. Надано авторське визначення, що циклом розвитку держави є об'єктивно зумовлена (закономірна), повторювана послідовність етапів розвитку держави. Особливу увагу було приділено «закономірності», адже розвиток держави є цілеспрямованим процесом, за якого відбувається формування системи державних органів, упорядкування суспільних відносин нормами права тощо, що виключає випадковість.

Було встановлено, що до етапів циклу розвитку держави належать наступні: 1) етап генези та інституціоналізації; 2) етап розквіту держави; 3) етап дестабілізації та занепаду. Звернено увагу, що для конкретної держави циклом буде поєднання етапів генези, розквіту та занепаду держави, натомість у абстрактному розумінні цикл розвитку держави буде виявлятися через циклічність чергування даних етапів у державах, що існували, існують чи будуть існувати.

Ключові слова: цикл розвитку держави, етапи, держава, циклічність, цикл.

Buhaienko K.V. Theoretical and conceptual analysis of the cycle-related ideas in the context of state formation and development.

The article is devoted to the study of the theoretical and conceptual analysis of the cycle-related ideas with regard to the development of social relations in the context of formation and development of the state. It was established that, historically, the development of a cycle-related idea from the public opinion's perspective can be divided into the following stages: a) perception of a cycle as an idea of nature transformation (Plato «The Statesman», Aristotle «On Generation and Corruption»); b) predominance of the opinion that a cycle is actually comprehension of alternation of state order forms (Plato «Republic», Aristotle «Politics», Polybius «Histories», N. Machiavelli «Discourses on the First Decade of Titus Livius»); c) idea of cyclical development of socio-historical changes as a description of civilizational cycles (G. Vico «The New Science», A. Toynbee «A Study of History», O. Spengler «The Decline of the West»). The aforesaid works of the Ancient Greek thinkers, the thinkers of the Renaissance and the Modern Age constituted the scientific basis for understanding of the cycle of state development.

Attention is drawn to the fact that the cycle of state development includes the progressive development of the state (from its emergence to its flourishing) and the regressive development of the

state (from its flourishing to its decline). Progressive development relates to the emergence of the state and is linked with the theories of the state's origin, while the decline of the state is revealed through the theories of its downfall which correspond to its regressive development. The article suggests to understand the theories of the state's origin and decline as «boundary» points of the cycle that form the stages of emergence and decline of the state. The author provides a definition of the cycle of state development as an objectively determined (naturally determined) recurring sequence of stages of the state development. Special attention is paid to «natural regularity», since the development of the state is a purposeful process, during which the system of state institutions is formed, social relations are organized based on legal norms, etc., which excludes randomness.

It was also determined that the stages of the cycle of the state development include: 1) the stage of genesis and institutionalization; 2) the stage of the state flourishing; 3) the stage of destabilization and decline. The research emphasizes that, for a specific state, the cycle consists of a combination of the stages of genesis, flourishing and decline of the state, whereas, in an abstract sense, the cycle of the state development will be manifested through the cyclic recurrence of such stages in the states that existed, exist, or will exist.

Key words: cycle of state development, stages, state, cyclicity, cycle.

Постановка проблеми. Цикл є універсальною категорією, адже за його допомогою можна пояснити життєвий цикл (онтогенез) організмів, колообіг води у природі, чередування часу доби, обертання Землі навколо Сонця тощо. Водночас науковий інтерес викликає пошук відповідей на запитання чи можна застосувати цикл по відношенню до розвитку держави. Наукова література визначає появу держави, переважно, як результат складного історичного феномену. Історичні та юридичні джерела свідчать, що за сотні років відбулася еволюція з доісторичних угруповань людей до політично організованого суспільства, в яких держава відіграє ключову роль, адже забезпечує громадський порядок, захист прав людини та забороняє свавілля. Той факт, що держава є правовим феноменом та не є традиційним предметом матеріального світу не завжди дає однозначну відповідь на те, чи можна прослідкувати циклічність у розвитку держави. Водночас, вказане обумовлює актуальність викладеного дослідження, що і пропонується зробити.

Метою дослідження є аналіз ідеї циклу в осмисленні феномену держави та виявлення її концептуальних витоків для формування сучасного уявлення про закономірності функціонування та розвитку держави.

Стан опрацювання проблематики. Ідеї циклічності мають глибоке коріння та були відображені у працях давньогрецьких філософів, дослідників доби Відродження, Нового часу та сучасності. Водночас, у даному дослідженні пропонується з'ясувати, систематизувати та застосувати згадані наукові здобутки по відношенню до держави, що стане теоретичною основою для подальшого ґрунтованого дослідження циклу розвитку держави.

Виклад основного матеріалу. Ідея циклічного розвитку держави є прогресивним підходом до розуміння феномену держави. З'ясування ідеї циклу у розвитку держави необхідно розпочати з дослідження становлення ідей стосовно циклічності у світі. Історично та першочергово давньогрецькі філософи описували циклічний розвиток, як такий, що притаманний виключно ідеї перевтілення природи. Це й не дивно, оскільки це було першим свідомим спостереженням представників людської спільноти, що мало бути хоч якось пояснено. Такі пояснення набували вигляду діалогів та трактатів. Так, у діалозі «Політик» Платон стверджує щодо існування циклічної концепції змін, беручи до уваги кругообіг всього сущого у Всесвіті, що керується Богом: «Бог то спрямовує рух Всесвіту, повідомляючи йому кругообіг сам, то надає їй свободу - коли кругообіг Всесвіту досягають відповідної пропорційності в часі; потім цей рух мимоволі звертається назад, оскільки Всесвіт - це жива істота, що володіє розумом, даним їй тим, хто спочатку її побудував, і ця здатність до зворотного руху вроджена їй через необхідність з наступної причини» (269d) [1].

Аристотель у праці «Про виникнення та знищення» зазначає щодо існування зв'язку між рухами по колу небесних сфер і циклічним характером процесів виникнення і знищення природних явищ: «Отже, безумовна необхідність є у русі по колу та у виникненні по колу. І, якщо виникнення відбувається по колу, то кожна [ланка] необхідно виникає і є виниклою, а якщо вона необхідна, то виникнення відбувається по колу. І це цілком логічно, оскільки вічність руху по колу та [руху] небесного склепіння виявились ще й іншим чином. [...] Якщо те, що рухається по колу, завжди щось рухає, то і рух таких [речей] також має бути рухом по колу. Наприклад, через те, що обертання відбувається по колу, таким чином рухається і Сонце, а залежно від нього по колу виникають і повертаються пори року, а від них у свою чергу [залежать] та інші речі» (Книга друга, глава 11) [2].

Вказані думки щодо циклічного розвитку хоча і мали більше характеру припущень, проте згодом були застосовані і до досягнення існування держави у контексті зміни форм державного ладу.

Циклічність зміни форм державного ладу була наступною описаною філософами циклічністю, але яка вже стосувалася такого політико-правового явища, як держави. У праці «Держава» Платон приходить висновку про те, що існує поділ державних устроїв на правильну – якою є аристократія, та хибні, серед яких тимократія, олігархія, демократія та тиранія, при цьому, історично відбувається поступове виродження форм правління (від аристократії до тиранії) (Книга восьма, глава 1) [3]. Аристотель у «Політиці» також виокремлює правильні форми державного устрою, серед яких монархія, аристократія та політія та неправильні форми – тиранія, олігархія, демократія (як влада черні) (Книга третя, глава 5) [4]. Відзначимо, що ні Платон, ні Аристотель не описують чіткі етапи переходу одного державного ладу в інший, але згадують як таку природну тенденцію перетворення форми державного ладу з однієї в іншу. Тобто, хоча цикл зміни державного ладу не описувався, філософами вже закладалося підґрунтя до його подальшого пошуку.

Наступним філософом, який не лише описав форми державного ладу, але і послідовність їх зміни та закономірності, є Полібій. На думку дослідника, існують шість форм державного ладу, які по чергово змінюють одна одну: монархія, тиранія, аристократія, олігархія, демократія та охлократія: «Першою з них виникає монархія, її розвиток є природним і без сторонньої допомоги [...]. Монархія спочатку перетворюється на свою порочну союзну форму, тиранію; а потім, скасування обох народжує аристократію. Аристократія за своєю природою вироджується в олігархію; і коли народ, розпалений гнівом, мстить цьому уряду за його несправедливе правління, виникає демократія; і з часом свавілля та беззаконня цієї форми правління породжують охлократію, щоб завершити низку [...]» (праця «Історії», Книга шоста, глава 4) [5]. Підтримуючи ідеї давньогрецьких філософів, Н. Макіавеллі у праці «Роздуми над першою декадою Тіта Лівія» 1517 року також описує існування шести (трьох поганих та трьох хороших) форм правління, які можуть змінювати одна одну у процесі існування (Книга перша, розділ 2) [6].

Вказане свідчить, що навіть на етапі виникнення науки дослідниками свого часу відбувалися спроби пояснити ті циклічні явища, що відбувалися навколо них – чи то явища природи, чи то такі правові феномени, як існування держави.

Окрім циклічності у змінах явищ природи та державного устрою, ідеї циклічного розвитку суспільно-історичних змін запозичувалися також для опису цивілізаційних циклів. Цивілізаційні цикли стали спробою пояснити виникнення цивілізацій та, одночасно, заперечити єдиний історичний процес виникнення людства. Дійсно, на той час у світі панувала концепція лінійного розвитку людства, який рухається до своєї неминучої загибелі. Вказане стосувалося розуміння багатьох сфер, як наприклад того, що розвиток науки, техніки та культури з часом має лише удосконалюватися. Проте дана концепція не враховувала того, що окремі людські суспільства могли розвиватися так, щоб мати ті ж визначні здобутки у розвитку таких же сфер. Звідси слідує, що неможливо говорити про єдиний історичний процес, оскільки людство розвивається нерівномірно, що і стало основою для наукового обґрунтування цивілізаційних циклів (циклів окремих цивілізацій).

Вперше цивілізаційні цикли були описані Дж. Віко. У праці «Основа нової науки про загальну природу націй» 1725 року дослідник звертає увагу на відсутність однієї цивілізації, а стверджує про їх сукупність. Окрім того, за переконанням Дж. Віко, розвиток кожної цивілізації відбувається упорядковано циклами з розподілом на три фази, а саме: 1) божественна фаза (суспільство керується вождями); 2) героїчна фаза (становлення аристократичної держави); 3) людська фаза (формування держави). Людська фаза завершується кризою, після чого цикл починається спочатку [7]. Тобто, Дж. Віко не лише робить вражаюче припущення щодо існування різних цивілізаційних циклів, але й описує етапи їх розвитку.

Розвиток ідей Дж. Віко щодо розвитку цивілізацій було відображено у праці «Осягнення історії» А. Тойнбі. Дослідник також приходить висновку, що розвиток людства відбувається через окремі цивілізації та кожна цивілізація проходить однакові стадії свого розвитку. Водночас, на відміну від Дж. Віко, таких стадій вже не три, а набагато більше, які детальніше описують становлення цивілізацій. Такими стадіями на думку А. Тойнбі є такі: 1) народження чи виникнення (genesis), 2) ріст (growth), 3) перелом (breakdown), 4) розпад (disintegration) та 5) гибель (dissolution). Після загибелі цивілізації відбувається народження нової цивілізації, після чого цикл розпочинається спочатку [8, с. 76]. Таким чином А. Тойнбі підтримав ідею Дж. Віко та навіть зміг досить суттєво її розвинути.

Ще одним дослідником, який вивчав цивілізаційні цикли є О. Шпенглер. У праці «Присмерк Європи» О. Шпенглер розглядає цивілізацію через призму культури, оскільки на думку вченого цивілізація виникла на завершальному етапі розвитку культури. Особливість ідей О. Шпенглера полягала в тому, що кожна цивілізація має «душу», тобто свої особливості розвитку та проходить по чергово стадії а) народження, б) розвитку, в) розквіту та г) занепаду [9]. Оригінальність думок О. Шпенглера полягає в тому, що він звернув увагу не на цивілізацію як «результат», а дослідив

її глибше як наслідок розвитку культури. У даному аспекті не можемо не згадати існуючий донині історичний спір щодо визнання трипільської культури цивілізацією, що фокусується на тому, чи мали представники трипільської культури писемність. Вказане ще раз підтверджує справедливості думок О. Шпенглера щодо розуміння цивілізації через культуру, яка досягла найбільшого рівня свого розвитку. Таким чином, розвиток цивілізаційних циклів став ще одним аспектом втілення ідей циклічності у розвитку суспільно-історичних явищ, та є свідченням того, що такі явища мають схильність до розвитку та змін.

Результати наукових праць щодо циклічності розвитку природи, форм державного ладу та цивілізаційних циклів дають більш ґрунтовніше підійти до розуміння циклу розвитку держави. За таких обставин доцільно припустити, що цикл розвитку держави має складатися з прогресивного розвитку (до розквіту) та регресивного розвитку (до занепаду). Прогресивний розвиток стосується виникнення держави та є таким, що, на нашу думку, пов'язаний з різноманітними теоріями походження держави, серед яких: теологічна теорія, патріархальна теорія, патерналістська теорія, теорія суспільного договору, теорія географічного детермінізму, теорія насильства, органічна теорія тощо [10, с. 22–24]. Таких теорій дуже багато та всі вони спрямовані на те, щоб пояснити, яким чином виникла держава. У той же час, якщо виникнення держави розкривається через теорії походження держави, то занепад держави має розкриватися через теорії занепаду держави, що відповідають регресивному розвитку держави. Переважно наукова увага прикута до теорій виникнення держави, а теорії занепаду держави залишаються поза увагою. Окремими вченими було зроблено спроби запропонувати теорії занепаду держав через наступні: а) теорія комунізму (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, М. Хрущов), яка говорить про те, що держава зникне тоді, коли відбудеться побудова безкласового комуністичного суспільства та коли відпаде необхідність у державі; б) теорія анархізму (У. Годвін, П.Ж. Прудон), яка говорить про те, що держава зникне тоді, коли буде повалення саме державної влади; в) теорію глобалізму, що стосується глобалізаційних процесів [11, с. 106–115].

На нашу думку, у контексті дослідження циклу розвитку держави теорії походження та занепаду держави мають колосальне значення, адже виступають у вигляді «граничних» точок циклу та формують етапи виникнення та занепаду держави. Доцільним є зробити наукове припущення щодо того, що цикл розвитку держави є об'єктивно зумовленою (закономірною), повторюваною послідовністю етапів розвитку держави. Важливо звернути увагу на таку рису як «об'єктивна зумовленість, тобто закономірність». Як справедливо зазначав Ш.Л. Монтеск'є, розвиток держави є таким, що підпорядковано не випадковості, а об'єктивно існуючим закономірностям [12, с. 54]. Дійсно, якщо випадковість характеризується відсутністю причинно-наслідкового зв'язку з чим-небудь [13], то розвиток держави є цілеспрямованим процесом, за якого відбувається формування системи державних органів, упорядкування суспільних відносин нормами права тощо, які просто не можуть бути випадковими.

Оскільки цикл розвитку держави є об'єктивно зумовленою (закономірною), повторюваною послідовністю етапів розвитку держави, важливим є визначити також його етапи. Шляхом використання емпіричного методу дослідження та вище описаних наукових праць доцільним є запропонувати етапи, що формують цикл розвитку держави, серед яких: 1) етап генези та інституціоналізації; 2) етап розквіту держави; 3) етап дестабілізації та занепаду. Для конкретної держави циклом буде поєднання етапів генези, розквіту та занепаду держави, натомість у абстрактному розумінні цикл розвитку держави буде виявлятися через циклічність чергування даних етапів незалежно від форми (правління, устрою чи режиму) держави, що існували, існують чи будуть існувати. Тож беззаперечним видається те, що кожна держава, як і підстави її виникнення чи зникнення будуть мати власні, неповторні особливості, проте закономірність чергування етапів «генеза-занепад» змінюватися не будуть.

Висновки. Розвиток ідеї циклу у науковій думці може бути розділений на такі етапи: 1) панування циклу як ідеї перевтілення природи (Платон, Аристотель); 2) цикл як осягнення чередування форм державного ладу (Платон, Аристотель, Полібій, Н. Макіавеллі); 3) ідеї циклічного розвитку суспільно-історичних змін як опис цивілізаційних циклів (Дж. Віко, А. Тойнбі, О. Шпенглер). Цикл розвитку держави формується з прогресивного розвитку (від виникнення до розквіту) та регресивного розвитку (від розквіту до занепаду). Запропоновано розуміти цикл розвитку держави як об'єктивно зумовлену (закономірну), повторювану послідовність етапів розвитку держави – етап генези та інституціоналізації; етап розквіту держави; етап дестабілізації та занепаду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Діалоги Платона. Політик (переклад з російської мови). URL: <https://psylib.org.ua/books/plato01/29polit.htm#r21>.

2. Аристотель. Про виникнення та винищення. Книга II (переклад з російської мови). URL: https://www.argo-school.ru/biblioteka/aristotel/aristotel_o_vozniknovenii_i_unichtozhenii_ii/
3. Платон. Держава. К., 2000. 355 с. С. 240–270. URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat08.htm>.
4. Аристотель. Політика. К., 2000. 239 с. URL: <http://litopys.org.ua/aristotle/arist.htm>.
5. Polybius. *The Histories, Volume III: Books 5-8*. Translated by W.R. Paton. Revised by F.W. Walbank, Christian Habicht. Loeb Classical Library 138. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011. URL: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Polybius/6*.html.
6. Niccolo Machiavelli. Discourses on the First Decade of Titus Livius. Translated from the Italian by Ninian Hill Thomson, M.A. LONDON KEGAN PAUL, TRENCH & CO., 1, PATERNOSTER SQUARE, 1883. URL: <https://www.gutenberg.org/files/10827/10827-h/10827-h.htm>.
7. Цикл та спіраль в історії. Дж. Віко. URL: <https://prometej.info/cikl-i-spiral-v-istorii>.
8. Чорна А.М. Концепція А. Тойнбі як основний етап у розвитку теорії локальних цивілізацій. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. Випуск 3, 2011. С. 75–79.
9. Сандюк Л.О., Щубелка Н.В., Шмиголь М.Ф., Сулим О.В. Основи культурології: навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2012. 400 с. URL: http://megalib.com.ua/content/6792_43_Konserciya_krygovoroty_lokalnih_civilizacii_A_Toinbi.html.
10. Теорія держави і права: навчальний посібник / Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г., Тицька Я.О., Атаманова Н.В., Арабаджи Н.Б. Міжнародний гуманітарний ун-т. 2021. 193 с.
11. Теорія держави і права: підручник / В.В. Сухонос. Суми: Університетська книга, 2014. 544 с.
12. Теорія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О.М. Бандурка, М.Ю. Бурдін, О.М. Головка та ін. Харків: Майдан, 2018. 436 с.
13. Сучасний тлумачний словник української мови. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D1%86%D0%B8%D0%BA%D0%B>.